

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ЛАТИНСЬКОМОВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ АНАГРАМИ

Бойко Наталія Василівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

З огляду на загальну тенденцію посилення уваги до феномена мовної гри, яка спостерігається на різних рівнях мови, зокрема й фонетичному, у запропонованій статті висвітлюються латинськомовні анаграматичні структури як спосіб генерування альтернативного змісту шляхом перестановки букв (звуків).

Ключові слова: *алюзія, латинська анаграма, екстралінгвістична інформація, мовна гра.*

З формальної точки зору, анаграма є найпростішим прийомом для утворення нового слова (фрази) шляхом перестановки звукових одиниць. Разом з тим, у контексті проблеми співвідношення між планом вираження й планом змісту, анаграму можна зарахувати до числа найбільш складних утворень. Зазвичай змістове наповнення мовних одиниць різних рівнів є незмінним, а їх структурні елементи (звук, склад, слово, словоформа, словосполучення, речення) поєднуються між собою міцним зв'язком. Проте, усталена послідовність літер, що фіксує певну семантику, є лише зовнішньою оболонкою: анаграма здатна розімкнути традиційний ланцюг і розширити семантичний горизонт слова або надати йому нового життя та показати невидиму до того чарівну ауру, створивши інший структурний каркас. Вона, відкриваючи таємничий і хвилюючий бік, здавалося б, цілком знайомих речей, часто проникає до їхнього *sensum intimum* і змушує нас замислитися про парадоксальні явища, що ховаються за простими комбінаціями букв.

Анаграма (від гр. #n= – через, кризь і t4 gr=mma, ato~ – буква) – це розчленовування структури та зміна наявної послідовності звуків чи літер певного слова (фрази). Існує також і більш широке визначення, за яким анаграма – це комплекс звуків, які входять до складу анагрованою слова, зашифрованого в тексті, а всі слова цього тексту залежать від звукобуквеного складу ключової лексеми (уперше таке розуміння анаграми наводить видатний швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр у незакінчених записках, опублікованих уже після смерті вченого). Питання функціонування анаграми як варіанта звукової організації тексту та анаграми як обігравання варіативних можливостей послідовності фонем в утворенні звукових оболонок слів, не тотожних за значенням, були висвітлені в публікаціях таких науковців, як Т. Бонч-Осмоловська, Г. Вітлі, В. Іванов, Ю. Лотман, О. Пузирьов, В. Топоров, Б. Успенський та інших.

Разом з тим, поза увагою закордонної й вітчизняної лінгвістики опинилося вивчення явища анаграми на матеріалі класичних мов, хоча експерименти на межі форми й змісту беруть початок іще з часів античності.

Таким чином, надзвичайний інтерес і пильна увага до анаграми як способу генерування альтернативного змісту, недостатня розробленість цієї проблеми вітчизняними науковцями й цілковита відсутність розвідок, матеріалом для яких слугували латинськомовні анаграматичні структури, обумовили актуальність нашої публікації. Її наукова новизна полягає в паралельному висвітленні функціонування анаграми як окремого випадку мовної гри (переважно з метою наповнення новим змістом)

та аналізі малодоступних і невідомих широкому загалу латинськомовних анаграм, представлених різнорівневими мовними одиницями.

Захоплення анаграмами налічує декілька тисяч років. У давнину літерам надавали містичного значення, а пильна увага до кожної з них диктувалася вищими силами. Вважається, що спочатку анаграма була одним із різновидів тайнопису, який мав приховати важливі відомості, переважно сакрального характеру. Відомий грецький філософ і математик VI ст. до н.е., засновник релігійно-філософської школи, вчення якої призначалося лише для обраних, "посвячених" людей Піфагор Самоський вивчав анаграми з метою виявити таємні філософські значення в звичайних словах. Інший видатний грек, глава філософської школи Академія Платон (V–IV ст. до н.е.) стверджував, що анаграми здатні відкрити справжню сутність речей або їх божественне призначення, адже слово – це наділений таємничим змістом набір знаків долі, розташувавши які в правильному порядку можна відкрити приховану інформацію.

У якості мовної гри анаграма починає використовуватися лише в III ст. до н.е., а винахідником такої розваги вважається грецький поет і графік Лікофрон (нар. 290 (250) р. до н.е.), який ім'я єгипетського царя Птолемея II Філадельфа (285-246 рр. до н.е.) *Πτολεμαίος* витлумачив як *ἸΑΡΑ μελίτος* (Той, що з меду), а ім'я його дружини Арсиної (*ἸArsin3h*) – *ἩΡΑ ἴον* (Фіалка Гері) [Lykophrons 1999, 4].

З часом анаграматичне мистецтво здобуває дедалі більшу популярність, а анаграми все частіше наділяють містичним або пророчим змістом. За свідченням Плутарха, одна з найяскравіших перемог Олександра Македонського, що увійшла до анналів світової історії, – облога фінікійського міста Тір, яка тривала сім місяців, з січня по липень 332 р. до н.е., позначилася таким цікавим епізодом. Олександрю наснився сон, у якому сатир здалеку загравав з ним, але не давав до себе наблизитися, і лише після довгого переслідування й умовлянь цареві вдалося схопити божество. Віщун Аристандр витлумачив видіння на користь Олександра, розділивши слово *S=ti:ro~* на дві частини: *sa* (твій) і *Tvro~* (Тір). Наступного дня місто впало [Плутарх 1987, 385].

Анаграматична традиція не перервалася навіть з приходом християнства. Однією з найвідоміших анаграм є запитання Понтія Пілата: *Quid est veritas?* (Що таке істина?) і складена з тих самих літер відповідь Ісуса: *Est vir, qui adest* (Це той чоловік, що присутній тут) [Anagrams 1862, 390]. У Середні віки головна діяльність укладачів анаграм зосередилася на релігійних текстах. Наприклад, перший рядок католицької молитви до Богородиці, який є звертанням Архангела Гавриїла до Пресвятої Діви під час Благовіщення *Ave Maria, gratia plena. Dominus tecum* (Радуйся, Маріє, сповнена благодаттю. Господь з тобою) зазнав такої анаграматичної трансформації: *Virgo serena, pia, munda et immaculata* (Діва світла, свята, чиста й безгрішна) [Letter 1900, 27]. А назва одного з головних християнських Таїнств, Таїнства Святого Причастя, коли віруючі приймають перетворені під час св. Літургії на дійсне Тіло й Кров Ісуса Христа хліб і вино, отримала логічне тлумачення шляхом анаграматичної рекомпозиції: *Sacramentum Eucharistiae – Sacra Ceres mutata in Christo* (Святий дар, перетворений на Христа) [Wheatley 2004, 81].

Дійсно, досить часто анаграма має глибоке змістове навантаження, вона ніби допомагає розкривати приховані можливості слова. Завдяки цьому факту навіть поширилася практика визначення майбутньої долі за анаграмою імені! Так,

св. Отець П'єр де С. Луїс став монахом-кармелітом, виявивши в своєму світському імені *Ludovicus Bartelemi* таку анаграму: *Carmelo se devovet* (Ти присвячуєш себе горі Кармель) [Vombough 1860, 36]. А лейпцігський лікар А. Рудигер, схильність якого до медицини виявилася ще в юнацькі роки, спочатку вчився на теолога лише тому, що букви його імені – *Andreas Rudigerus* – утворювали фразу *Arare rus Dei dignus* (Призначений обробляти Божі поля) і таким чином проголошували волю небес. Коли ж він поскаржився на свою гірку долю відомому німецькому юристу й філософу-просвітнику Х. Томазію, той витлумачив вислів на користь Рудигера, зазначивши, що полями Божими називають кладовища, а їх краще за лікаря ніхтоне оброблятиме [Saunders 1856, 154].

Як бачимо, предмет особливого інтересу становили власні імена, – шляхом комбінації літер вони набували нової семантики, а отже, і альтернативної характеристики: *Albertus – Ter albus* (Тричі білий) [Das ABC 1703, 171]; *Carolus – O Clarus* (О славетний) [Hilton 1895, 366]; *Galenus – Angelus* (Ангел) [Das ABC 1703, 169]; *Gustavus – Augustus* (Шляхетний) [Das ABC 1703, 171]; *Laurentius – In te laurus* (У тобі лавр) [Das ABC 1703, 168]; *Margarita – Grata rima* (Сприятливий вихід) [Das ABC 1703, 171]; *Maria – Amari* (Бути коханою) [Das ABC 1703, 172]; *Mauritius – Mars vivit* (Марс живе) [Das ABC 1703, 168]; *Anna Dorothea – honorata dea* (Поважна богиня) [Das ABC 1703, 168]; *Leopoldus – Pello duos* (Жену двох) [Das ABC 1703, 171]; *Emanuel – Levamen* (Полегшення) [Rabi 2001, 145].

Не дивно, що вміння складати анаграми цінувалось вельми високо. Король Франції Людовик XIII навіть запровадив спеціальну посаду анаграматиста, головним обов'язком якого стало створення якомога більшої кількості трансформацій імен короля та його почту! Юрист з Ахена Томас Бійон досягнув неабиякого успіху в цій непростій справі, склавши п'ятсот анаграм з імені монарха, за що й отримав від задоволеного короля 1200 ліврів річного доходу [Percy 1824, 83]. Загалом, у Європі XVI-XVII ст. анаграми стали настільки популярними, що в 1605 р. навіть було видано книгу про мистецтво анаграмування "*Anagrammatopaeia*" за авторством німця Г. Фробена [The Irish 1853, 633-634]. Велика кількість анаграм наводиться англійським письменником Генрі Пічемом (1576-1643) у збірці емблем "*Minerva Britannia*" (1612). Наприклад, анаграма відомого англійського дипломата й поета, першого перекладача творів Еразма Роттердамського на рідну мову сера Томаса Чалонера (1521-1565) має такий вигляд: *Thomas Chalonerus – Est hac almus honor* (Тут є благодатна слава) [Peacham 1612, 35]. Себе самого автор також не оминув увагою й потішив дещо претензійною фразою: *Henricus Peachamus – Hinc super haec Musa* [Peacham 1612, 177].

Загадкова природа анаграми дала поштовх виникненню в середовищі освічених європейців розваги для обраних – своєрідної гри для ерудитів, у якій анаграма була "засобом перевірки зв'язку між текстом і гідним його, тобто читачем, який його розуміє і виступає дешифрувальником криптограматичного рівня" [Топоров 1987, 193]. Ефект від подібних лінгвістичних експериментів іноді дійсно вражає глибиною інтерпретації змісту наявної інформації. Анаграма імені англійського композитора, поета й лютьяра Джона Дауленда (1563-1626) є яскравою ілюстрацією його життєвого шляху: *Iohannes Doulandus – Annos ludendo hausu* (Я витратив роки, щоб грати) [Lower 1849, 129].

Діяльність проповідника й борця за права афроамериканців Мартіна Лютера Кінга (1929-1968) знайшла відображення в наступних анаграматичних конструкціях: *Martinus Lutherus – Vir multa struens* (Чоловік, який багато створює) або *Ter matris vulnus* (Три рани матері), а також *D. Martinus Lutherus – Ut turris das lumen* (Подібно до маяка даєш ти світло) [Haefs 2002, 151].

Анаграмовані імена апостола Павла та засновника католицького ордену освітян і місіонерів Товариства Ісуса, більше відомого як орден єзуїтів, Ігнатія Лойоли співвідносяться із загальноприйнятими образами цих християнських святих: *Paulus Apostolus – Tu populos salvas* (Ти рятуєш народи) [Das ABC 1703, 171]; *Ignatius de Loyola – O ignis illatus a Deo* (О вогонь, принесений Богом) [Wheatley 2004, 80].

Герцог Савойський Віктор Амадей I (1587-1637) отримав наступну анаграму: *Victor Amaedeus – Auctus amore Dei* (Той, що зріс завдяки любові Бога) [Wheatley 2004, 81], а ім'я одного з найвидатніших французьких філософів-просвітників XVIII ст., письменника, історика, публіциста й правозахисника Вольтера в результаті нової комбінації літер набуло яскраво вираженого глорифікаційного змісту: *Voltaire – O alte vir!* (О великий муж!) [Wheatley 2004, 79]. Цікаво, що Вольтер – це псевдонім, який є анаграмою справжнього імені французького письменника Марі Франсуа Аруе (фр. *François Marie Arouet*) – *Arouet le j(eune)*, тобто Аруе молодший.

Уживання псевдоніму-анаграми в творчих колах Європи XVI-XVIII ст. було досить поширеною практикою, яка має місце й у наші дні. Перша в історії європейської літератури збірка чарівних казок "Пентамерон" або "Казка казок" італійського поета й письменника Джамбатісти Базіле (*Giovanni Battista Basile*) побачила світ навесні 1634 р., уже після його смерті, під псевдонімом Джан Алесіо Аббатутіс (*Gian Alesio Abbattutis*), утвореним зі справжнього імені автора, а ліонський лікар Франсуа Рабле (*Francois Rabelais*) опублікував свої сатиричні твори про Гаргантюа й Пантагрюеля під анаграмованим іменем *Alcofribas Nasier*. Князь Антиох Кантемір, відомий російський поет-сатирик, користувався псевдонімом-анаграмою Харитон Макентін. Один із псевдонімів поета Валерія Брюсова – Аврелій (анаграма імені Валерій), а популярний французький письменник і кіносценарист, автор гостросюжетних романів Жан-Батист Россі (*Jean-Baptiste Rossi*) більше відомий сучасникам під псевдонімом Себастьян Жапрізо (*Sébastien Japrisot*).

Проте, деякі автори, перебуваючи в полоні моди анаграмування й водночас побоюючись, що так і залишаться невідомими, зважувалися на хитрість. Французький адвокат Прюдан де Сен-Морі опублікував 1577 р. в Ліоні трактат з юриспруденції під назвою *"La pratique et le style judiciaire"*. Титульну сторінку видання прикрасив вислів *Arduus animo vincit et prodest* (Сильний духом перемагає й приносить користь), який водночас був анаграмою імені автора. А щоб відкинути всі сумніви й не лишитися для нащадків *persona incognita*, цей винахідливий юрист під кожною літерою вислову проставив цифри: *A* (14) *R* (22) *D* (4) *U* (3) *U* (9) *S* (10) *A* (20) *N* (6) *I* (8) *M* (19) *O* (26) *V* (21) *I* (23) *N* (15) *C* (16) *I* (25) *T* (24) *E* (5) *T* (7) *P* (1) *R* (2) *O* (18) *D* (11) *E* (12) *S* (13) *T* (17). Розташувавши їх згідно запропонованому порядку, "вдячний" за підказку читач отримувал латинізоване ім'я автора: *Prudentius Sancto Mauritio* [Ráth-Végh 1959, 23].

Часто анаграми містили тонку іронію або навіть відкрите глузування. Супротивники голландського богослова-протестанта Якоба Армінія, опонента Кальвіна, "ви-

крили" справжню сутність проповідника, приховану в його імені: *Iacobus Arminius* – *Vani orbis amicus* (Друг світу брехні). Проте друзі теолога, скориставшись іншим варіантом написання прізвища, дали гідну відповідь: *Iacobus Harminius* – *Habui curam Sionis* (Я піклуюся про Сіон) [Vombauh 1860, 38].

Однією з особливостей анаграми є її здатність до трансформації під впливом конкретної культурно-історичної ситуації. Показовим є випадок Папи Пія IX Блаженного (*Pio Nono*), автора знаменитого "Силлабуса" або "Списку найважливіших помилок нашого часу" (1865). Його понтифікат був найдовшим у історії Римо-католицької церкви після апостола Петра й тривав понад 31 рік. Поштовою до створення в'дливої анаграми став I Ватиканський вселенський собор, скликаний за ініціативи Пія в 1870 р. Серед іншого, на ньому було прийнято Догмат Про Безпомилковість Папи в питаннях віри й моралі під час виступу *ex cathedra*. З огляду на це, широковідома анаграма *O non sum super petram fixus* (О, я не викарбуваний на скелі), утворена з титулу *Supremus Pontifex Romanus* (Папа Римський) [Haefs 2002, 151] отримала дошкульну інтерпретацію з протилежним змістом: *Sum Nono super petram fixus* [Letter 1900, 27].

З імен відомих людей укладали анаграми, які відповідали певному періоду їх життя. Після перемоги адмірала Нельсона в Єгипті виникла така анаграма: *Horatio Nelson* – *Honor est a Nilo* (Слава від Нілу) [Percy 1823, 125], а поразка Наполеона спричинила появу співзвучних цій події гасел: *Napoleon Bonaparte* – *Bona rapta pone leno!* (Віддай награбоване добро, сутенер) та *Lucius Napoleon Bonaparte Imperator* – *O! sub altero Nerone arma capiunt populi* (О! Народи підняли зброю проти другого Нерона) [Percy 1823, 125].

Зазвичай створення анаграм вимагає опори на екстралінгвістичні знання: фонові дані, пов'язані з певним літературним чи історико-культурним фактом, допомагає зрозуміти тонкий анаграматичний контекст. Коли Станіслав Лещинський, король Речі Посполитої, гостював у своїх родичів, ректор місцевої гімназії Яблонський вирішив потішити монарха й приготував до щорічного учнівського екзамену незвичайне видовище: 13 юнаків виконали героїчний танець зі щитами, прикрашеними золотими буквами. Після кожної сценки актори шикувалися в певному порядку, утворюючи з літер на щитах нову комбінацію слів. Склавши їх у заданій послідовності, глядачі могли прочитати таку фразу: *Domus Lescinia* (Дім Лещинських); *Ades incolumis* (Ти стоїш непорушно); *Omnis es lucida* (Увесь світлий); *Mane sidus loci* (Залишайся зіркою (цього) місця); *Sis columna dei* (Будь стовпом Божим); *I, scande solium* (Йди, піднімайся на престол) [Wheatley 2004, 81–82].

Варто відзначити, що персони королівської крові становили особливий інтерес для анаграматистів, які безжально препарували їхні імена в пошуках прихованого змісту. Так, головна місія Карла Великого (*Carolus Magnus*) чітко простежується в анаграмі *Cumulans agros* (Той, хто об'єднує землі) [Das ABC 1703, 170], а непохитність у вірі імператора Фердинанда I (*Ferdinandus I*) підкреслюється характеристикою *Durans in fide* [Das ABC 1703, 171]. Анаграма імені майбутнього короля Англії, Шотландії та Ірландії Карла I Стюарта, принца Уельського виглядала так: *Carolus Stuartus Princeps* – *Propter ius clarus sanctus* (За правом він величний і святий) [Wheatley 2004, 82]. Королева Англії та Ірландії Єлизавета I, період правління якої називають "золотим", сприяла не лише розвитку культурно-релігійного життя держа-

ви, але й проводила активну міжнародну політику, спрямовану на посилення ролі Англії на світовій арені. Її діяльність знайшла відображення в наступних анаграмах: *Elisabetha Regina – Angliae Hera, beasti* (Правителько Англії, ти була праведною) або *Angliae eris beata* (Ти будеш праведницею Англії); *Elisabetha Regina Angliae – Anglis agna, Hiberiae lea* (Англійська ягниця, ірландська левиця); *Elisabetha Regina Anglorum – Magna bella tu Heroina geris* (Великі війни ти, героїне, ведеш) або *Gloria regni salva manebit* (Нехай королівська слава буде непохитною) [Percy 1823, 120].

Траплялося й так, що комбінація літер спричиняла вражаючий ефект, подібний до виверження вулкана: розчленовані слова більше не приховували своїх таємниць, демонструючи в новостворених фразах неймовірні алюзії. Анаграма, отримана з повного титулу вищезгаданого короля Карла I, повідомляє про сумну долю монарха: *Carolus Stuartus, Angliae, Scotiae et Hiberniae rex – Aula, stetu, regno exueris, ac hostili arte necaberis* (Карл Стюарт, король Англії, Шотландії, Ірландії – тебе було позбавлено палацу, титулу, престолу й убито через ворожу підступність) [Wheatley 2004, 85]. Кажуть також, що напередодні страти, до якої короля засудив парламент у січні 1649 р., він подивився на свій портрет з підписом *Carolus Rex* і промовив: *Cras ero lux* (Завтра я буду світлом).

І це далеко не поодинокий випадок містичних паралелей, пов'язаний з перестановкою букв. Ім'я сумно відомої Марії Стюарт також приховує інформацію про позбавлення трону й страту: *Maria Steuarda Scotorum Regina – Trusa vi regnis, morte amara cado* (Силою позбавлена царства, я гину страшною смертю) [D'Israeli 1834, 186]. А анаграма імені короля Франції Генріха IV Наваррського, засновника династії Бурбонів, називає його вбивцю – шкільного вчителя Франсуа Равальяка, який у травні 1610 р. заколов правителя кинджалом на очах дружини Марії Медичі та малолітніх дітей: *Henricus Galliarum Rex – In herum exurgis Ravallac* (Ти підніс (звеличив) Равальяка до пана) [Wheatley 2004, 79].

Елемент несподіванки, присутній у анаграмі, викликає непідробний живий інтерес до різноманітних буквених маніпуляцій, обмежених рамками слова, навіть у наш час. Незадовго до світової економічної кризи 1929 р. з англійської назви Сполучених Штатів Америки (*United States*) було складено декілька латинськомовних анаграм, зміст яких можна розглядати як пророцтво падіння економічної й соціальної систем Америки після багатьох років процвітання та нове відродження по тому: *In te deus stat* (У тобі є Бог). *Inde tute stas* (З цього часу ти стоїш упевнено). *Dentatus est* (Він зубастий). *Siste, nudat te* (Вставай, він роздягає тебе). *A te desistunt* (Вони відходять від тебе) [Bergerson 1973, 78].

Отже, анаграма приваблює нас насамперед тим, що виконує функцію розкриття або створення нового змістового наповнення слова. Її загадкова природа полягає в зміщенні акценту уваги з буквено-звукової структури (зовнішньої форми) на зміст (семантичну структуру). У історичній анаграмі легко простежити дух епохи, вона неначе фокусує в собі ту інформацію, що накопичувалася протягом століть. Це своєрідний місток, який поєднує конкретну особу, річ чи предмет з відповідною добою. Разом з тим, семантика анаграми ситуативна, її зміст може варіюватися як під впливом культурно-історичної ситуації, так і авторських емоційних реакцій та асоціацій, особистого світогляду й думок.

Учитывая общую тенденцию усиления внимания к феномену языковой игры, наблюдаемой на разных уровнях языка, в частности и на фонетическом, в статье освещаются латинские анаграмматические структуры как способ генерирования альтернативного содержания путем перестановки букв (звуков).

Ключевые слова: аллюзия, латинская анаграмма, экстралингвистическая информация, языковая игра.

Taking into consideration the general tendency to pay more attention to the phenomenon of language games on different levels of language, in particular, on phonetic one, the article highlights Latin anagrammatical structure as a way of creating alternative content by reversing the letters (sounds).

Key words: allusion, Latin anagram, extralinguistic information, language game.

Література:

1. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. / Плутарх. – Т. 2. – М.: Правда, 1987. – 608 с.
2. Топоров В.Н. К исследованию анаграмматических структур (анализы) / В.Н. Топоров // Исследования по структуре текста. – М.: Наука, 1987. – С. 193-238.
3. *Anagrams* // The Dublin University Magazine. William Curry, Jun. & Co., 1862. – Vol. 60. – P. 387-399.
4. *Bergerson H.W.* Palindromes and Anagrams / Howard W. Bergerson. – N.-Y.: Courier Dover Publications, 1973. – 130 p.
5. *Bombaugh Ch.C.* Gleanings from the Harvest-fields of Literature, Science and Art: a Melange of Excerpta, Curious, Humorous and Instructive / Charles C. Bombaugh – Baltimore: T.N. Kurtz, 1860. – 528 p.
6. *D'Israeli I.* Curiosities of Literature: In 3 vol. / Isaac D'Israeli – V. III. – Boston, 1834. – 375 p.
7. *Das ABC cum notis variorum*, herausg. von einem dessen Nahmen im ABC stehet. – Leipzig, Dresden, 1703. – 210 p.
8. *Haefs H.* Das 3. Handbuch des nutzlosen Wissens / Hanswillhelm Haefs – Norderstedt: Books on Demand, 2002. – 296 p.
9. *Hilton J.* Chronograms Collected, More Than 4,000 in Number: Since the Publication of the Two Preceding Volumes in 1882 and 1885 / James Hilton. – V. II. – L.: E. Stock, 1895. – 504 p.
10. *Letter Twisting* // The New York Times. – 1900, March 25, Wednesday. – P. 27.
11. *Lower M.A.* English Surnames: An Essay on Family Nomenclature, Historical, Etymological, and Humorous; with Several Illustrative Appendices / Mark A. Lower – V.2. – L.: Smith, 1849. – 244 p.
12. *Lykophrons "Odyssee"*: Alexandra 648-819. Texte und Kommentare. – Berlin, N.-Y.: Walter de Gruyter, 1999. – 257 p.
13. *Peacham H.* Minerva Britanna / Henry Peacham – L., 1612. – 212 p.
14. *Percy R.* Relics of Literature / Reuben Percy – L.: T. Boys, Ludgate Hill, 1823. – 400 p.
15. *Percy R.* The Mirror of Literature, Amusement, and Instruction / Percy R., Timbs J., Limbird J. – L.: Printed and Published by J. Limbird, 1824. – V. 3. – 428 p.
16. *Rabí Chara M.* El hospital de San Bartolomé de Lima (1646 a 2000). La protección y asistencia de la gente de color / Dr. Miguel Rabí Chara – Tomo III de la Historia de la Medicina del Perú. – Grahuer, Lima, Perú, 2001. – 168 p.
17. *Ráth-Végh I.* A könyv komédiája / István Ráth-Végh – Budapest: Gondolat Kiadó, 1959. – 341 p.
18. *Saunders F.* Salad for the Social / Frederick Saunders – N.-Y.: De Witt & Davenport, 1856. – 401 p.
19. *The Irish* quarterly review. – Dublin: W.B. Kelly, 1853. – V. III. – 1032 p.
20. *Wheatley H.B.* Of Anagrams: A Monograph Treating of Their History from the Earliest Ages to the Present Time / Henry Benjamin Wheatley – Whitefish, Mont.: Kessinger Publishing, 2004. – 196 p.